

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-1-65-38>

УДК 001.8

Кудінов С.С.

Національна академія Служби безпеки України

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ФОРМУВАННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Анотація. У статті, на підставі проведеного аналізу теоретико-методологічних джерел, визначено методологічні засади дослідження правової політики формування антитерористичної компетентності, застосування якої сприятиме пізнанню функціонального призначення антитерористичної компетентності, а також виробленню обґрунтованих висновків, необхідних для оптимізації дослідження правової політики формування антитерористичної компетентності.

Ключові слова: методологічні засади, методологія, принципи, методи, антитерористична компетентність.

Kudinov Serhii

National Academy of Security Service of Ukraine

BASES OF RESEARCH OF LEGAL POLICY OF FORMATION OF ANTI-TERRORISTIC COMPETENCE

Summary. The article, based on the analysis of theoretical and methodological sources, identifies the methodological basis for the study of the legal policy of antiterrorist competence formation, the application of which will contribute to the knowledge of the functional purpose of antiterrorist competence, as well as the development of reasonable conclusions necessary to optimize the study of the legal policy of antiterrorist competence formation.

Keywords: methodological foundations, methodology, principles, methods, anti-terrorism competence.

Постановка проблеми. Суспільно-перетворювальний вплив тероризму на процеси соціальних трансформацій у сучасному світі настільки значущий, що його виокремлюють як один з ключових чинників протиборства сторін глобального соціального конфлікту, врегулювання якого є стратегічним завданням людства. Історія свідчить, що будь-яке штучне втручання у її перебіг здатне провокувати непередбачувані наслідки, долати які доводиться наступним поколінням. Саме тому боротьба з тероризмом має глобальне завдання – оберігати цілісність цивілізаційних процесів, і це завдання набагато складніше, ніж інші задекларовані у сучасному соціумі.

Протидія тероризму неможлива без комплексного теоретичного вивчення глибинних витоків, причин і умов його виникнення й активізації, осмислення наслідків його суспільно-перетворюючої функції та реалізації системи науково обґрунтованих державних або міждержавних соціально-правових заходів, спрямованих на зменшення вірогідності терористичної діяльності. Тому актуальності набуває проблема виокремлення методологічних засад дослідження правової політики формування антитерористичної компетентності.

Аналіз досліджень та публікацій. Питання розвитку методології сучасної юридичної науки розглядали М. Костицький, Ю. Шемшученко, С. Гусарев, І. Котюк, М. Кельман, О. Шмоткін, Р. Лукич, П. Рабінович та ін. Так, на думку П. Рабіновича до методології юридичної науки слід віднести:

1) філософсько-світоглядні підходи – матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний;

2) загальнонаукові методи – системний, структурно-функціональний, формально-логічні процедури: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, експеримент, підведення менш загального поняття під більш загальне;

3) частково-наукові методи – конкретно-соціологічний, порівняльний, формально-догматичний, конкретно-історичний;

4) спеціальні методи – «способи з'ясування норм права, своєрідні прийоми узагальнення юридичної практики» [12].

Загалом, розробки згаданих науковців склали основу подальших наукових розвідок у цій царині. Разом з тим, виокремлення методологічних засад дослідження правової політики щодо протидії тероризму дотепер залишались поза увагою.

Мета статті. Виокремити та обґрунтувати методологічні засади дослідження правової політики формування антитерористичної компетентності.

Виклад основного матеріалу. Визначення основних напрямів дослідження компетентності складової антитерористичної безпеки, як і будь-якого соціального явища або процесу, залежить від достовірності теоретичного базису дослідження та правильності обраних методів пізнання – сукупності прийомів, засобів, принципів і правил дослідження. Обґрунтування концепції та методів дослідження, систематизація й узагальнення отриманих даних, інтерпретація та інтеграція результатів базуються на певних методологічних підходах, які є основою організації наукового дослідження. Методологія допомагає всебічно й об'єктивно дослідити та розв'язати наукову проблему, визначити її місце та роль у певній науковій галузі, розробити теоретичну модель, за якою має здійснюватись науковий пошук.

Наукові розробки вважаються достовірними, всебічно доведеними і перевіреними, якщо базуються на основоположних засадах методології й не суперечать їм. Що стосується безпосередньо методології юридичних наук, то серед науковців існують різні погляди на зміст цієї категорії. В цілому її визначають як систему підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні за-

сади їх використання при вивченні державно-правових явищ [15]. Також, слід звернути увагу на позицію Р. Лукича, який розподіляє систему методів пізнання правових явищ на самостійні і несамостійні методи наукового пізнання права [8]. Поряд із цим, для вивчення оперативних явищ існує необхідність застосування системи спеціально юридичних методів, якими науковець вважає метод «юридичного моделювання», нормативний метод, догматичний (метод тлумачення права) тощо [16].

Отже, задля об'єктивного та ґрунтового вивчення правової політики формування антитерористичної компетентності необхідно визначити методологічні засади та розробити відповідну методіку дослідження. Будь-яка методіка завжди реалізує певну методологію, та зорієнтовується на розкриття змісту та закономірностей розвитку явища, яке досліджується. Для проведення ґрунтового дослідження їх. Цього питання та одержання достовірних результатів важливе значення має правильний вибір методів дослідження, оскільки лише за таких умов видається можливим встановлення найбільш повного набору відомостей про ті чи інші явища історико-правової дійсності [7]. Тож для детального, всебічного розуміння методологічних підходів почнемо їх розгляд із визначень та аналізу позицій сучасної науки щодо цього та встановимо їх основоположну роль у власному дослідженні.

Методологія (від грецького *methodos* – дорога, шлях, теорія, вчення) – теорія пізнання, дослідження, інтерпретації, наукового підходу до розв'язання прикладних проблем [15]. До того ж, методологія спирається на закони функціонування широкої об'єктивної реальності, входить в систему наукових категорій, комплексно об'єднаних теоретичних положень і практичних методів дослідження, обробки й інтерпретації результатів, доводить правомірність обраної стратегії. Д. Гребельський підкреслює необхідність поєднання і комплексного використання найрізноманітніших методів наукового пізнання, передусім змістових, які передбачають безпосереднє звернення до фактів, досвіду і формулювання шляхом абстракції, аналізу і синтезу теоретичних висновків (спостереження, порівняння, експеримент тощо); формалізованих методів, які підпорядковуються завданням абстрагування, логічного виведення і визначення нових понять із уже сформульованих (моделювання, побудова структурних схем); методів теоретичного аналізу і синтезу, які характеризуються теоретичним розглядом предмета і завдань дослідження, визначення логіки та ймовірних результатів дослідження. Існування різних думок щодо визначення сутності, змісту і системи спеціальних методів наукового пізнання пояснюється надзвичайною складністю проблем методології [2].

Фундаментальна методологія дослідження базується на філософській основі, що розкриває специфіку дії двох основоположних методологічних парадигм: формально-логічної та змістовно-діалектичної.

Перша – формально-логічна парадигма – передбачає застосування у вивченні правової політики формування антитерористичної компетентності інструментарію формально-логічного

мислення: поняття, судження, умовиводів, гіпотези, доведення і спростування, а також законів формальної логіки: тотожності, виключення третього, несуперечності, достатньої підстави. Крім того, формально-логічний підхід використовується для формування власного понятійно-категоріального апарату дослідження.

Друга – змістовно-діалектична парадигма вводить в дію закони діалектики (взаємного переходу кількісних змін у якісні, єдності та боротьби протилежностей, заперечення заперечень) й використовується для розкриття певних закономірностей процесу формування антитерористичної компетентності в освітньому процесі.

Формальна логіка визначає засади коректного наукового міркування, сприяє формуванню логічно правильного мислення, основними властивостями якого є чітка визначеність, послідовність, несуперечливість та доказовість [13]. Базування на формальній логіці дозволяє всебічно пізнати наукову проблему та виділити оптимальні шляхи її розв'язання.

Крім того, в основі стратегії нашого наукового пізнання перебуває діалектичний підхід, оскільки діалектика підходить до вивчення предметів і явищ з погляду їх виникнення, руху і розвитку, а тому орієнтує на конкретне, різнобічне вивчення об'єктивних процесів та дає змогу знаходити нові зв'язки. Вона розглядає предмети і явища не ізольовано один від одного, а в їх взаємозв'язку, а отже і у взаємодії та суперечливості [14]. Вивчення проблеми реалізації правової політики з формування антитерористичної компетентності базується на принципах всебічного аналізу; конкретно-історичного підходу; дослідження суб'єктів, об'єктів у процесі їх розвитку та урахування практичних аспектів. Зазначені принципи вважають важливими принципами діалектичного підходу [11].

Оскільки свідомість є вищою формою психічного відображення дійсності, психіки та її одиничним випадком [10], то, відповідно до вимог, законів формальної логіки та діалектики наукові міркування щодо підготовки людини до протидії тероризму слід розпочати з розвитку її свідомості, адже саме свідомість – це осмислене знання та є регулятором діяльності, спрямованої на досягнення визначених цілей [14].

Державна політика відіграє важливу роль у суспільному житті. Саме вона має на меті своєчасно виявляти надрілі проблеми, їх виникнення, складність, суперечливість і знаходити шляхи розв'язання. На сучасному етапі державу та право сприймають на рівні суспільної свідомості в іншій площині, відмінній від колишньої офіційно визнаної ідеології та зорієнтованій на пріоритетність прав людини і основних свобод. При цьому стан якості суспільного життя сьогодні значною мірою залежить від державної політики у сфері освіти зорієнтованої на антитерористичну підготовку людини. Остання має сформувати у свідомості особистості певні поведінкові конструкції чітких дій в умовах терористичної загрози.

Семантика поняття «свідомість» вказує на його синергетичну конструкцію. Сума знань передбачає їх синергетичне поєднання, в якому: плавний перехід від засвоєного раніше до ново-

го; утворення нових смислів від поєднання старих; інтегральне поєднання нових смислів за принципом додатковості. Механізм синергетичного поєднання містить процес утворення (продукування, вироблення) власних думок, продуктивний зміст, що реалізується через наповнення свідомості не тільки із середини, а й ззовні. Синергетичний підхід до інноваційного розвитку суб'єктів боротьби з тероризмом дозволяє інтегрувати цілеспрямовані державні зусилля з її підтримки та регулювання із створенням умов для її розвитку на основі міжсуб'єктної взаємодії, що включає кооперацію не тільки між структурами суб'єктів, але і державними інститутами, структурами системи освіти і науки, інститутами громадянського суспільства тощо [9].

При отриманні нової інформації про особливості поведінки в умовах терористичної загрози у особи формується певна система знань, умінь та навичок.

Практична навченість, наявність стійких, досконалих навичок та вмій відіграють визначальну роль у формуванні антитерористичної компетентності. Навички дають змогу правильно, швидко, легко виконувати необхідні дії з мінімальною концентрацією уваги та контролем свідомості за технікою виконання; економлять зусилля та дають можливість успішно діяти в умовах дефіциту часу та перешкод. При цьому, якщо навички більш конкретні та пов'язані з певними ситуаціями, то вміння мають більш широку пізнавальну основу та універсальність використання [5].

Фахівці безпекової сфери у процесі антитерористичної підготовки повинні набувати спеціальні вміння, які б їм дозволяли конструктивно використовувати систему знань та навичок у мінливій, напруженій обстановці терористичної небезпеки; оптимально діяти. Навчання вмінню застосовувати теорію на практиці передбачає: розкриття основних закономірностей, що лежать в основі явищ, які аналізуються; співвідношення наявних явищ з теоретичними знаннями; пояснення окремих фактів та явищ з погляду соціальних закономірностей і принципів.

У межах досліджень, пов'язаних із використанням новітніх технологій розвитку професіоналізму, з точки зору методологічного аналізу проблема формування компетентності розглядається на основних трьох рівнях, а саме [1]:

- на загальнофілософському – як елемент цілісної системи властивостей людини та як психічне новоутворення, що використовується у процесі її розвитку;

- на загальнонауковому – компетентність визначається як процес і результат, що передбачає включення інтегративного критерію оцінки рівня її сформованості, а також як система оціночних процедур;

- на конкретнонауковому – компетентність складається із взаємопов'язаних компонентів (когнітивного, мотиваційного, регуляторного) й розглядається як актуальна реалізація компетенції (програми, сценарію, правила); це дає змогу визначати компетентність як інтегративну характеристику особистості, що включає готовність до діяльності, знання способів, програм виконання та норм поведінки.

Загалом компетентнісний підхід в освітньому процесі виступає методологічною основою прогностичного моделювання антитерористичної підготовки осіб у мінливих умовах сьогодення та є організаційно-педагогічним орієнтиром, що акцентує увагу на забезпеченні якості відповідної освіти, виокремлює низку принципів щодо визначення її цілей, змістових та організаційно-оціночних засад.

Визначення основних напрямів теоретичного дослідження компетентнісної складової антитерористичної безпеки, як і будь-якого соціального явища або процесу, залежить від достовірності теоретичного базису дослідження та правильності обраних методів пізнання – сукупності прийомів, засобів, принципів і правил дослідження. Методологічні знання, які використовуються в рамках технології наукового пізнання антитерористичної безпеки, структурно взаємопов'язані з відповідними рівнями проведення наукових досліджень – теоретичним та емпіричним, у межах яких їх можна класифікувати як:

- теоретичні, для обґрунтування теоретичного базису антитерористичної безпеки, визначення філософської сутності процесів, що підлягають дослідженню, теоретичних концептів протидії тощо;

- пошукові, для дослідження шляхів удосконалення наявних стратегій протидії та методів оптимізації алгоритмів соціального управління;

- прикладні, при розробленні стратегій антитерористичної безпеки, правових підстав їх запровадження, обґрунтування ресурсного забезпечення, проектів нормативних документів та складових професійно-освітньої системи.

Кожен із означених видів потребує застосування прийомів усіх рівнів функціонування методології у різноманітному їх співвідношенні. Принциповими є визначення набору засобів, прийомів, способів теоретичної і практичної діяльності, побудова й організація алгоритмів пошуку цілей наукового дослідження. Теоретична складова методології наукового пізнання дає змогу виявити сутність та внутрішні складові компетентнісної складової антитерористичної безпеки, розкрити поняття, ознаки, складові, функції тощо. Практичний аспект методології надає можливість застосувати найбільш оптимальні способи дослідження для доведення або спростування теоретико-методологічних висновків.

Вказані складові детермінують еволюційний перехід у функціонуванні системи протидії тероризму від стадії пасивного очікування терористичних проявів до інноваційного розвитку вимагає зміни методологічних засад дослідження і регулювання цього процесу: від стереотипного підходу, який розглядає боротьбу з тероризмом як залежний від навколишнього середовища пасивний процес до синергетичного, що забезпечує його інтерактивну взаємодію з середовищем та розглядає як комплексну соціальну систему [15].

Як відомо, під системою розуміють сукупність елементів, що перебувають у відповідних взаємозв'язках й утворюють певну цілісність. Кожен елемент системи може розглядатися як підсистема, котра перебуває у взаємозалежності з іншими підсистемами (елементами) тієї ж системи, яка виступає щодо них системою більш високого порядку. Відповідно здійснюється перехід

від простого до складного, від одиничного до загального, при цьому характеристики загального поширюються на конкретне [9].

Принцип системності є першоосновою щодо визначення основних структурних компонентів, взаємозв'язків і взаємозалежностей певного явища чи процесу, тобто формує системний підхід. Єдність теорії та практики, свідомості, особистості та діяльності безпосередньо полягає у системному підході, який тісно пов'язаний із стратегічним для нашого дослідження діалектичним підходом, та визначає й розкриває всі співвідношення та взаємовпливи.

Системний підхід зорієнтовує дослідження на розкриття цілісності суб'єкта, який знаходиться на етапі зрілості, коли його індивідуальні, особистісні та суб'єктні характеристики вивчаються в єдності, в усіх взаємозв'язках і опосередкуваннях, в інтересах досягнення вищих рівнів, на виявлення багатоманітності взаємозв'язків і зведення їх у єдину концептуальну систему [6]. Загалом, у сучасній науці системний підхід розглядається як універсальний метод дослідження систем, структур, процесів. Визначення різноманітності зв'язків в межах об'єкта дослідження дозволяє висвітлювати властивості цілісної системи інтегративно. Вивчення внутрішніх зв'язків передбачає розгляд системи як закритої, такої, що самоорганізовується за рахунок внутрішніх узгоджень, відповідностей. Функціонування системи передбачає її відкритість, наявність зовнішніх зв'язків з іншими системами.

Крім того, за допомогою аксіоматичного методу обґрунтовується положення про те, що першоосновою тероризму є соціальний конфлікт, який виникає на ґрунті соціального управління. Історико-правовий метод має використовуватися для вивчення та аналізу генезису тероризму в процесі розвитку суспільства.

Також доцільно застосовувати: метод аналогій – при розробленні алгоритму процесу формування антитерористичних компетенцій на підставі еквівалентності з алгоритмами рішення винахідницьких задач; метод контент-аналізу – для вивчення аналітичних матеріалів, довідок, планів, звітів, публікацій у засобах масової інформації та мережі Інтернет за тематикою дослідження; методи абстрагування, формалізації та моделювання – при напрацюванні підходів та підготовці пропозицій з вдосконалення правового регулювання процесу формування антитерористичних компетенцій і при розробленні моделі професійно-освітньої системи антитерористичної підготовки суб'єктів боротьби з тероризмом та населення.

У контексті визначення методології дослідження процесу формування антитерористичних компетенцій слід урахувувати особливості підходів до організації протидії тероризму. Нині їх кілька, кожний із них відображає сукупність відповідних пізнавальних принципів і прийомів відображення реальності, що визначають логіку організації теоретичного тлумачення певної групи соціальних явищ і формування відповідних імперативів, а саме:

– соціально-психологічний: передбачає формування в якості базових моральних цінностей суспільства системи поглядів щодо несприятливості

використання та громадського осуду як ідеології тероризму, так і соціально-організаційних заходів, спрямованих на зміну або примусову корекцію алгоритмів управління соціальних систем (наприклад, трансформації політичних систем) за допомогою впливів, які засновані на суспільному резонансі, породженому конкретною дією або загрозою вчинення дії з метою поширення у соціальній системі залякування та деморалізації;

– соціально-правовий: визначає кваліфікацію тероризму та пов'язаних із ним дій як протиправної діяльності, й впровадження соціально-правових процедурних моментів у межах установленної системи права, включаючи репресивну складову. При цьому, з огляду на специфіку тероризму як наслідку недосконалості й помилок у системі соціального управління, відповідальність має поширюватися і на ті системи й елементи систем соціального управління, окремих особистостей, які своїми діями або бездіяльністю спровокували тероризм;

– соціально-інформаційний: зводиться до розуміння доцільності, розроблення та реалізації принципів формування примусових (теророгенних) впливів на управлінські потоки в суспільстві. Місія тероризму – примусова корекція таких інформаційних потоків за допомогою синергетичного ефекту від масового невротичного страху частини суспільства. Корекція може бути застосована як до прямих, так і до зворотних інформаційних потоків. Індикатором роботи системи соціального управління є її реакція на керуючий вплив. Наявність соціальної напруженості генерує зворотний інформаційний потік, що свідчить про необхідність корекції. При нормальному алгоритмі соціального управління керуюча система корегує прямий інформаційний потік, що формує керуючий вплив з урахуванням реакції керованої системи, і соціальна напруженість автоматично знімається. У випадку збоїв, що призводять до порушення балансу потоків, виникає напруженість, яка переростає в соціальний конфлікт, імовірність переходу якого в стадію тероризму дуже велика.

Висновки. У підсумку, слід резюмувати, що дослідження правової політики формування антитерористичної компетентності має базуватися на основних положеннях діалектики, комплексі сучасних загальнонаукових методів і підходів, серед яких зокрема: теоретичний аналіз нормативно-правових актів та наукової літератури; структурно-функціональний, що розкриває систему основних характеристик правової політики як складової державної політики; історичний, що сприяє ретроспективному дослідженню правової політики з протидії тероризму; метод застосування інформаційно-аналітичних технологій в аналізі правової політики з формування антитерористичних компетентностей.

Удосконалення існуючих концептуальних підходів до протидії тероризму може базуватися на виокремлених нами методологічних засадах:

– базовою методологічною основою дослідження є системний підхід, за допомогою якого обґрунтовано взаємозв'язок соціальних процесів і суспільних явищ, які зумовлюють необхідність формування компетентнісної складової антитерористичної безпеки у сучасному суспільстві;

– найбільш загальними пріоритетами протидії тероризму є: формування правової держави, громадянського суспільства, вдосконалення законодавства і практики його застосування, створення надійної правової бази реформ у всіх сферах життєдіяльності, що проводяться, вироблення ефективних антитерористичних стратегій, посилення захисту і гарантій прав людини, подолання правового нігілізму, розвиток у особи антитерористичної компетентності;

– ефективна протидія тероризму, власне, як і боротьба з терористами, не можлива без належного наукового обґрунтування та нормативного закріплення правової політики у сфері антитерористичної безпеки;

– максимальні показники ефективності протидії тероризму можливі тільки за умови досягнення високого рівня продуктивності професійної діяльності фахівців безпекових інституцій

в поєднанні з соціальною активністю громадянського суспільства, з урахуванням нових можливостей побудови суспільного діалогу з використанням сучасних інформаційних технологій.

Загальна парадигма протидії тероризму передбачає пріоритетність інноваційно-організаційної діяльності, спрямованої на недопущення екстремальної або насильницької фази соціального конфлікту шляхом оптимізації правової політики за напрямом формування антитерористичної компетентності. При цьому, компетентнісний підхід забезпечує об'єктивність та наукову обґрунтованість прогностичного моделювання антитерористичної підготовки осіб у мінливих умовах сьогодення та є важливим орієнтиром, що акцентує увагу на забезпеченні якості відповідної освіти, виокремлює низку принципів визначення її цілей, змістових та організаційно-оціночних засад.

Список літератури:

1. Александрова М.В. Становление карьеры педагога в территориальной образовательной систем : монография М.В. Александрова. – Великий Новгород, 2007. – 238 с.
2. Гребельский Д.В. Теоретические основы и организационно-правовые проблемы оперативно-разыскной деятельности органов внутренних дел / Д.В. Гребельский. – М.: Академия МВД СССР, 1977. – 170 с.
3. Закон (Аргентина) «Про кримінальну відповідальність щодо «Проявів насильства під час проведення спортивних заходів та про цивільну відповідальність учасників спортивних заходів» (Ley № 23184 Regimen penal y contravencional sobre la violencia en espectaculos deportivos. Responsabilidad civil de entidades participantes), 21.07.1985.
4. Закон (Мексика) «Про запобігання «Проявам насильства під час «Проведення спортивних заходів на території федерального округу» (Ley para prevenir la violencia en los espectaculos deportivos en el distrito federal), 03.05.2006.
5. Когут Я.М. Професійна психологічна підготовка працівників ОВС : конспект лекцій / Я.М. Когут. – Львів: Львівський держ. ун-т ВС, 2006. – 184 с.
6. Корольчук В.М. Психологія стресостійкості : моногр. / В.М. Корольчук. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 432 с.
7. Мірошніченко М.І. Генезис правової системи України: теоретико-методологічний аспект. Дис. ... докт. .рид. наук 12.00.01 / М.І. Мірошніченко. – К., 2012. – 431 с.
8. Найдъон Ю.О. Методологічні основи теорії оперативно-розшукової діяльності об України / Ю.О.Найдъон // Науковий вісник НА СБУ. – 2011. – № 39. – С. 39-47.
9. Об'єднаний центр по запобіганню терористичних загроз / Terrorist Threat Integration Center (TTIC). – Режим доступу: <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3403300752.html>.
10. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. – М.: «Наука», 1986. – 256 с.
11. Подольська Є.А. Філософія: 100 питань – 100 відповідей : [навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів] / Є.А. Подольська, Т.В. Подольська. – К.: Фірма «ІНКОС», 2008. – 352 с.
12. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник / П.М. Рабінович. – 2-е вид. зі змінами та доп. – К., 1994. – 238 с.
13. Тофтул М.Г. Логіка : підруч. / М.Г. Тофтул. – [вид. 2-е, виправлене, доповнене]. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 400 с.
14. Філософія: навч. посіб. / [І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко та ін.]; за ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1997. – 584 с.
15. Фурман А.В. Модель повноцінної інноваційної діяльності в освітній сфері суспільства / А.В. Фурман // Освіта і управління. 2005. Т. 8. № 30-4. С. 24-37.
16. Юридична енциклопедія: в 6 т. – Т. 3: К-М / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голов. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2001. – 792 с.: іл.
17. Ященко В.А. Філософсько-правові засади оперативно-розшукової діяльності: дис. ... доктора юрид. наук: 12.0012 / В.А. Ященко ; НА СБ України. – К., 2005. – 408 с.